



# IJTIMOIIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNALI

ISSN 3060-5059



**VOL.3 № 4**

**2026**

## **TURLI TIZIMLI TILLARDA GAPLARNING AKTUALIZATSIYA USULLARI VA VOSITALARI**

**Sapayeva Barno Shanazarovna**  
Ma'mun universiteti, PhD, dotsent

### **Annotatsiya**

Ushbu ilmiy maqolada turli tizimli tillarda gaplarning aktual bo'laklarga bo'linishi va ularning nutq jarayonida aktualizatsiyalanish usullari hamda vositalari atroflicha tahlil qilinadi. Gapning aktual bo'linishi til birliklarining kommunikativ vazifasini belgilovchi muhim hodisa bo'lib, u tema va rema munosabatlari orqali ifodalanadi. Tadqiqot doirasida analitik va flektiv tillar materiallari asosida gap aktualizatsiyasining sintaktik, morfologik, leksik va prosodik vositalari qiyosiy jihatdan o'rganiladi. Xususan, so'z tartibi, urg'u, intonatsiya, yordamchi so'zlar, partikllar hamda kontekst omilining gap mazmunini aniqlash va axborot tuzilmasini shakllantirishdagi o'rni ochib beriladi. Shuningdek, turli tillarda aktualizatsiya vositalarining o'ziga xos va umumiy jihatlari aniqlanadi.

**Kalit so'zlar:** gapning aktual bo'linishi, tema va rema, aktualizatsiya, kommunikativ tuzilma, so'z tartibi, prosodiya, qiyosiy tilshunoslik.

## **СПОСОБЫ И СРЕДСТВА АКТУАЛИЗАЦИИ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В ЯЗЫКАХ РАЗЛИЧНЫХ ТИПОЛОГИЧЕСКИХ СИСТЕМ**

**Сапаева Барно Шаназаровна**  
Университет Ма'мун, PhD, доцент

### **Аннотация**

В данной статье проводится развернутый анализ способов и средств актуализации предложения в языках различных типологических систем. Актуализация предложения рассматривается как важное коммуникативное явление, определяющее информационную структуру высказывания посредством соотношения темы и ремы. На материале аналитических и флективных языков исследуются синтаксические, морфологические, лексические и просодические средства актуального членения предложения. Особое внимание уделяется роли порядка слов, логического ударения, интонации, служебных слов, частиц и контекста в передаче новой и известной информации. В статье выявляются как универсальные, так и специфические особенности актуализации в разных языковых системах.

**Ключевые слова:** актуальное членение предложения, тема и рема, актуализация, коммуникативная структура, порядок слов, просодия, сопоставительное языкознание.

## **WAYS AND MEANS OF SENTENCE ACTUALIZATION IN LANGUAGES OF DIFFERENT TYPOLOGICAL SYSTEMS**

**Sapayeva Barno Shanazarovna**  
Ma'mun University, PhD, Associate Professor

### **Abstract**

This article provides a comprehensive analysis of the ways and linguistic means of sentence actualization in languages belonging to different typological systems. Sentence

actualization is regarded as a key communicative phenomenon that determines the informational structure of an utterance through the interaction of theme and rheme. Based on comparative material from analytic and inflectional languages, the study examines syntactic, morphological, lexical, and prosodic mechanisms involved in the actual division of sentences. Particular attention is paid to the role of word order, stress, intonation, function words, particles, and contextual factors in shaping meaning and highlighting new or given information in discourse. The research also identifies both universal and language-specific features of actualization across different language systems.

**Keywords:** actual division of the sentence, theme and rheme, sentence actualization, communicative structure, word order, prosody, comparative linguistics.

Aktualizatsiya tushunchasini har bir gap yoki ifodada yangi ma'lumotni ajratib ko'rsatish uchun maxsus vositalardan foydalanmasdan tasavvur etib bo'lmaydi. Turli tuzilishga ega tillar aktualizatsiya vositalarining keng majmuasiga ega. Shu bilan birga, ifodaning aktualizatsiyasi tilning strukturaviy va grammatik xususiyatlari bilan chambarchas bog'liq bo'lib, u tilning morfologik tuzilishini, gap komponentlari o'rtasidagi sintaktik munosabatlarning morfologik markalanish usullarini hamda bo'ysunish aloqalari turlarini aks ettiradi.

#### NATIJA VA MUHOKAMA

Tadqiqotlarda shakllangan an'anaga ko'ra, ushbu ishda biz ikki termin — “gap” va “ifoda” — dan foydalanamiz. Bu orqali til va nutq birliklarining turli ko'rinishlarda namoyon bo'lishi hamda gap tuzilishining xilma-xil bo'linishi ta'kidlanadi. “Aktual bo'linish darajasidagi birliklarga nisbatan aktualizatsiya sintagmatik jihatdan mustaqil ifodalarni sintaktik jihatdan bog'liq holatga keltirishni anglatadi. Aktualizatsiya orqali ifodalarning aniq formalari (paradigma) o'rnatiladi” (Yusupova, 2006, 156). Shuni ta'kidlash kerakki, gapning strukturaviy tashkil etilishi shakliy jihatdan turli omillarning o'zaro ta'siri bilan belgilanadi va mazmuni obyektivlashtirish, aks ettirish hamda yetkazish jarayonlari bilan bog'liq bo'ladi. Har bir til o'ziga xos omillarga ega bo'lib, bu omillar uning tuzilishiga xos xususiyatlarni aks ettiradi. Shu bilan birga, ajratilgan aktualizatsiya vositalari va usullari ham o'ziga xos belgilarga ega bo'lib, aktual bo'linishning shakllanishida ishtirok etadi.

Ma'lumki, bu jihatdan farqli morfologik tuzilishga ega bo'lgan o'zbek, ingliz va rus tillari sintagmatika va grammatik bo'linishda namoyon bo'luvchi turli xususiyatlarga ega. Shuningdek, aktualizatsiya usullari va vositalaridan foydalanishda ham sezilarli farqlar mavjud, ya'ni gapning kommunikativ tarkibini tashkil etuvchi komponentlarning belgilanishida tafovutlar kuzatiladi. Turli tuzilishga ega tillarda gapning kommunikativ tuzilishini o'rganishga bag'ishlangan ishlarda ifodani aktualizatsiya qilishning turli usullari ajratiladi. Lingvistik adabiyotlarda bu usullar “aktual bo'linish komponentlarini aniqlash usullari” deb nomlanadi (LƏC, 1990, 23). Ushbu usullarga quyidagilar kiradi: intonatsiya (urg'u xususiyatlari, pauzalanish), pozitsiya (gap komponentlari tartibi, odatda tema gap boshida, rema esa oxirida joylashadi), ajratuvchi-cheklovchi ravishlar, bog'lovchilar va yuklamalar, remani ajratish konstruksiyalari, kontekst, artikl, faol va majhul konstruksiyalarda agentiv to'ldiruvchining qarama-qarshiligi.

Mazkur vositalar faqat aktual bo'linish komponentlarini ajratishga xizmat qilmaydi, balki ular polifunksional xususiyatga ham ega. Bir xil leksik-grammatik vositalar gap tuzilishini ham, ifoda mazmunini ham belgilash uchun ishlatiladi.

Rus tilini o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlarda “aktual bo'linish komponentlarini aniqlash usullari sifatida so'z tartibi, intonatsiya, ajratuvchi-cheklovchi ravishlar va yuklamalar ko'rsatilgan” (Кобтунова, 1976, 167).

Bu yerda, shuningdek, tojik tilshunoslarining ilmiy izlanishlari, A. Sobirovning nomzodlik dissertatsiyasi va A.A. Saidmamadovning o'quv qo'llanmasini ham tilga olish lozim. Ushbu manbalarda rus va ingliz tillarida gapning aktualizatsiya usullari badiiy adabiyot namunalari asosida nisbatan batafsil yoritilgan (Saidmamadov, 1991).

Ingliz tili va boshqa tillarning qiyosiy-tipologik tahliliga bag‘ishlangan ishlarda yuqorida keltirilgan usullarga qo‘shimcha ravishda artikl (yoki aniqlik/noaniqlik kategoriyasi) hamda remani ajratish konstruksiyalari ham kiritiladi (Sobirov, 1972; 2000; Saidmamadov, 1991; Normatov, 2000; Bekchayev, 2020 va boshqalar).

Yuqoridagi qisqacha tahlildan ma‘lum bo‘ladiki, rus, ingliz va o‘zbek tillari aktual bo‘linish komponentlarini aniqlash uchun bir xil lingvistik vositalardan foydalanadi. Aktualizatsiya vositalari va usullaridagi farqlar esa aniqlik/noaniqlik kategoriyasining qo‘llanishida va artiklning grammatik vosita sifatidagi belgilash funksiyasida namoyon bo‘ladi.

Shu bilan birga, artiklning aktual bo‘linishdagi o‘rnini aniqlash uchun biz A.A. Saidmamadovning fikriga qo‘shilamiz. U artikllarni aktualizatsiya vositasi sifatida ajratib ko‘rsatgan holda, o‘zbek tilida artikllarning aktualizatsiya funksiyasi ikkinchi darajali, ya‘ni asosiy bo‘lmagan vazifani bajarishini ta‘kidlaydi.

Intonatsiya, so‘z tartibi kabi, sintaktik munosabatlarni ifodalashning muhim vositalaridan biridir. Jumlaning shakllanishida intonatsiyaning o‘rni haqida V.V. Vinogradov “Professor A.M. Peshkovskiyning sintaktik tizimining idealistik asoslari, uning eklektizmi va ichki ziddiyatlari” nomli ilmiy ishida to‘xtalib o‘tgan (Виноградов, 1950). Uning fikricha, “intonatsiya jumlaning asosiy belgilaridan biri bo‘lib, so‘z yoki so‘z guruhiga yakunlanganlik — predikativlik xususiyatini beradi, ularni nutqiy muloqotning birligi — jumlagi aylantiradi; u xabarning ma‘no markazi — remani ifodalaydi, jumlaning kommunikativ turini (bayon, so‘roq, buyruq) belgilaydi; nutq oqimini jumlagi, jumlagi esa nutqiy takt va sintagmalarga bo‘ladi hamda bir vaqtning o‘zida so‘zlarni nutqiy takt, sintagma va jumlagi birlashtiradi” (Виноградов, 1950, 50).

I.I. Kovtunovning fikricha, intonatsiya so‘z tartibi bilan murakkab o‘zaro bog‘liqlikka ega. Shuning uchun jumla tarkibiga kiruvchi va ma‘lum tartibda joylashgan so‘zlar doimo muayyan intonatsion fraza sxemasiga ham kiritiladi.

I.P. Raspopov ham shunga yaqin fikrni bildirgan: “muayyan so‘z tartibi va intonatsion sxema o‘rtasida muqarrar moslik mavjud: so‘z tartibi qaysi intonatsion shaklga ega bo‘lishi mumkinligini ko‘rsatadi, xuddi shuningdek, tanlangan intonatsion shakl ham o‘zini ifodalash uchun zarur bo‘lgan so‘z tartibini talab qiladi” (Распопов, 1970, 148).

Sintaksis bo‘yicha tadqiqotchilar deyarli yakdil ravishda intonatsiyani jaranglovchi nutqda sintaktik ma‘nolarni ifodalovchi vositalardan biri sifatida ko‘radilar. Sintaksis tavsifiga intonatsion xususiyatlarni kiritgan birinchi muallif A.M. Peshkovskiy bo‘lgan.

Zamonaviy sintaksis tadqiqotlarida intonatsiya so‘z tartibi, bog‘lovchilar, bog‘lovchi so‘zlar va sintagmatik bo‘linish bilan bir qatorda sintaktik bog‘liqlik vositalaridan biri sifatida ko‘rib chiqiladi. Sintaktik hodisalar tavsifi intonatsiya, temp va pauzalar xususiyatlariga ishora bilan birga beriladi. Nutq maqsadiga ko‘ra ajratiladigan asosiy jumla turlari ko‘pincha aynan intonatsiya orqali farqlanadi: **Uxlamoq. Uxlamoq? Uxlamoq!**

“Intonatsiya — nutqning ritmik-melodik tomoni bo‘lib, jumlagi sintaktik ma‘nolarni va hissiy-ifodaviy tusni ifodalash vositasi hisoblanadi” (Lekant, 1991, 69). Bundan tashqari, intonatsiyani undov gaplarni shakllantirishning asosiy vositalaridan biri deb hisoblash mumkin:

- *Seni aslo ko‘rmayin! Yoqol, yoqol!* (Gorkiy, 1973, 63);
- *U qayerga yuguradi? Bu qanday bo‘lishi mumkin!* (Gorkiy, 1973, 259);
- *Siddy, I’ll lick you for that!* (Tven, 1876, 8) — *Men buni senga ko‘rsataman, Siddy!*
- *I can lick you! — I’d like to see you try it* (Tven, 1876, 11) — *Agar xohlasang, do‘pposlayman! — Xo‘sh, urinib ko‘r!*

Jumlaning intonatsion tuzilishi uning chiziqli xarakterini ta‘kidlovchi elementlarning mavjudligi bilan tavsiflanadi, ya‘ni boshlanish, rivojlanish va yakunlanish. Jumla va nutqning chiziqli davomiyligi qanchalik katta bo‘lsa, ular shunchalik yaqqol ko‘rinadi.

Intonatsiya so‘z tartibi kabi sintaktik munosabatlarni ifodalashning muhim vositalaridan biridir. Intonatsiyaning gap tuzilishidagi roliga V.V. Vinogradov o‘zining “Idealistik asoslar sintaktik tizimi professori A.M. Peshkovskiyning eklektizmi va ichki ziddiyatlari” nomli ilmiy

ishida alohida e'tibor qaratgan (Виноградов, 1950).

Uning fikriga ko'ra, "gapning asosiy belgilaridan biri bo'lgan intonatsiya so'z yoki so'zlar guruhiga yakuniylik — predikativlik baxsh etib, ularni nutqiy kommunikatsiya birligiga, gapga aylantiradi; u xabar markazini — remani ifodalaydi, gapning kommunikativ turini belgilaydi; nutq oqimini gaplarga, gaplarni esa nutq taktlari va sintagmalarga ajratadi hamda ayni paytda so'zlarni nutq taktlari, sintagmalar va gaplar tarkibida bog'laydi" (Виноградов, 1950, 50).

Intonatsiya tuzilishi gapning chiziqli xususiyatini — boshlanishi, rivojlanishi, yakunlanishini aks ettiradi. Gapning uzunligi ortgan sari bu jihatlar yaqqolroq namoyon bo'ladi:

*Haddan tashqari jazirama / o'sha yozda / o'rmonlar ustida hukm surardi* (Паустовский, 1967, 295).

Biroq ayrim gaplarda bu bosqichlar ajralmay, birlashgan holda ifodalanadi: **Kech bo'lyapti. Sovuq.** Garchi barcha intonatsion komponentlar ajralmagan bo'lsa ham, melodik va dinamik tuzilmani aniqlash va tasvirlash mumkin. Intonatsiyaning so'z tartibi bilan bog'liqligi uning semantik markazlarni ajratishda muhim o'rin tutishini tasdiqlaydi. Shuningdek, gapning dolzarb bo'linishini, ya'ni tema va remani, fraza urg'usi va mantiqiy urg'u orqali ham ifodalash mumkin. Demak, intonatsiya sintaktik ma'nolarni ifodalashning muhim vositasi bo'lib, so'z tartibi va boshqa sintaktik vositalar orqali yetarlicha ifodalanmagan semantik jihatlarni to'ldiradi. Intonatsiyani faqat strukturaviy yoki faqat semantik belgi sifatida tavsiflash qiyin, chunki u gap va uning turlarini shakllantirish bilan birga, o'zbek, rus va ingliz tillarida semantik markazni ajratish vositasi sifatida ham xizmat qiladi. O'zbek, rus va ingliz tillarida gaplar va ifodalarni aktualizatsiya qilish vositalaridan yana biri **aksent vositalaridir**. Biz bu vositalarga nutq melodikasi, urg'u va pauzalar tizimi, shuningdek talaffuz tezligini kiritamiz. Yuqorida ta'kidlanganidek, ushbu vositalar qiyoslanayotgan tillarda gapni intonatsion shakllantirishning ajralmas va zaruriy vositalari hisoblanadi. Shu bilan birga, ular aksent vositalari sifatida polifunksional bo'lib, aktual bo'linishni shakllantirishda faol ishtirok etadi. Ular gapni shakllantirgan holda, uni tema va remaga ajratadi, tarkibiy qismlarni ta'kidlaydi va ajratib ko'rsatadi. Gap va ifodalar doirasida emfaza ifodalanishining eng muhim vositasi maxsus **emfatik intonatsiya** bo'lib, u tematik, rematik, undov va so'roq intonatsiyalarining o'zaro uyg'unlashuvi natijasida yuzaga keladi. Shu sababli emfatik remani xarakterlovchi intonatsiya emfatik temani xarakterlovchi intonatsiyadan farq qiladi.

#### **FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI**

1. Бекчаев Ё. Дж. Сравнительный анализ актуального членения предложения в английском и узбекском языках: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Душанбе, 2020. – 26 с.
2. Виноградов В. В. История русских лингвистических учений: учеб. пособие для филол. спец. вузов. – М.: Высш. шк., 1978. – 377 с.
3. Ковтунова И. И. Современный русский язык. Порядок слов и актуальное членение предложения. – М., 1976. – 239 с.
4. Лекант П. А. Синтаксис простого предложения в современном русском языке: учеб. пособие. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Высшая школа, 2004. – 247 с.
5. Николаева Т. М. Актуальное членение как категория грамматики текста // *Вопросы языкознания*. – 1972. – № 2. – С. 48–54.
6. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. – 7-е изд. – М., 1956. – 226 с.
7. Распопов И. П. Актуальное членение предложения. – Уфа, 1961. – 163 с.
8. Саидмамадов А. А. Грамматико-синтаксическая функция порядка слов в русском и таджикском языках // *Русский язык в национальной школе*. – Куляб, 1978. – 269 с.
9. Собиров А. А. Простое предложение в разносистемных языках. – Душанбе, 2001. – 68 с.
10. Юсупова З. Р. Актуальное членение предложения в русском и таджикском языках: дис. ... канд. филол. наук. – Душанбе, 2006. – 165 с.
11. Leech G., Svartvik J. A communicative grammar of English. – Moscow: Prosveshchenie, 1983. – 304 p.